

**СЛОЖЕНА РЕЧЕНИЦА
С ПРОЛЕТТИЧКИМ КОНСТИТУЕНТОМ
У СРПСКОХРВАТСКОМ ЈЕЗИКУ***

МИЛОШ КОВАЧЕВИЋ

Филозофски факултет, Сарајево

UDK 808.61/62—56

Изворни научни рад

Примљен 10. јуна 1985.

Прихваћен: 10 септембра 1985.

У познатој књизи »Фигуре у нашем народном пјесничтву«, јединој те врсте у нас, Лука Зима говори и о пролепси.¹ Подразумијевајући под фигуром употребу ријечи »у обичном значењу али не-обичним и умјетним начином«,² Зима за пролепсу (обрађујући је у оквиру синтактичких фигура) каже: »Више пути се субјект или предикат, кадкад и обоје, рјеђе објект, из подређене изреке која би имала за главном слиједити, узима напријед у главну изреку као одвисан дио те изреке; а глагол одвисне изреке или остаје непромијењен, кадкад се претвори у инфинитив, или (ако значи бити, постати и тима слично) сасвим изостаје, те тим од двију изрека постаје једна«.³ Након тога слиједе примјери за различите типове пролепсе, који би се према карактеристикама пролепсе могли разврстати у три групе: а) пролепса као антиципација елемента зависне реченице у структури основне, нпр: Већ те видим да си добар јунак (←— видим да си ти добар јунак);⁴ б) пролепса као атракција компаративне реченице, нпр.: И родила ка' јабуку сина (←— родила сина као што је јабука), 'Ваки јунак није доходио / Ја га таквог ни видјела нисам / Ни његова стаса ни образа (←— оваки / = овакав! / јунак није доходио, ја таквога ни видјела нисам као што њега / = као што је он!/, ни стаса ни образа као што његова / = као што је његов!); ц) пролепса представља и антиципацију и атракцију истовремено, нпр.: Те узима чашу молитвену, / Пуну рујна наточио вина (←— наточио је рујна вина, те она постаде пуна), Шта би дао ономе јунаку, / Који

* Реферат за XI конгрес слависта Југославије (Сарајево, октобар 1985).

¹ Luka Zima, *Figure u našem narodnom pjesničtvu s njihovom teorijom*, JAZU, Zagreb 1880, str. 258—261.

² L. Zima, *nav. djelo*, str. 7.

³ *Nav. djelo*, str. 258

⁴ У загради се даје онаква трансформисана реченица како ју је Л. Зима навео, с тим да се овдје још уведе заграда и стрелица, којих код Зиме нема. А стрелица указује на исходишну реченицу за реченицу с пролеттичким конституентом. Та је »исходишна« реченица заправо својеврсна дубинска структура за реченицу с пролепсом.

би ти *жива* каз'о Марка? (←— који би ти казао да је *Марко жив*), *Штета теби* погинут' од мене (←— штета је да ти погинеш од мене), *Први су га* петли запевали / *Код убава* места Пожаревца (←— први су петли запевали, а он *бијаше* код места Пожаревца) итд.

Као што се види, пролепса као атракција и пролепса као атракција и антиципација истовремено — реализује се у оквиру просте (у традиционалној граматичкој — просте проширене) реченице, док пролепса као антиципација захвата сложену реченицу (за тај тип Зима наводи само два примјера).⁵

А пролепса се најчешће и узима у значењу антиципације која подразумева »пребацивање« једног елемента зависне у структуру основне реченице, или се то значење даје као примарније у односу на остала значења пролепсе. Тако, нпр., Клаић⁶ под пролепсом подразумева само оно што смо издвојили као тип *a* код Зиме, док Симеон⁷ (изузимајући наводе од самог Зиме) углавном под пролепсу подводи овај тип комбинујући га с типом пролепсе у простој реченици с партиципом или инфинитивом. А. Мусић и Н. Мајнарић,⁸ као и И. Грицкат,⁹ под пролепсу подводе само примјере који се могу сврстати под тип *a*.

А управо тај тип пролепсе представља и оквирни предмет овог рада. У раду ћемо се задржати на анализи сложених реченица у којима је субјект зависне реченице антиципиран у бесприједложном акузативном објекту основне (или управне)¹⁰ реченице, с тим да увијек постоји могућност трансформације акузативног објекта управне у номинативни субјект зависне реченице. Дакле, у таквим сложеним реченицама увијек је могућа замјена пролептичког објекта управне граматичким субјектом зависне реченице а да реченица и последице тога остане граматична (овјерена). Уколико то није могуће, акузативни објект уз који може доћи исти тип зависне реченице не сматрамо пролептичким. У раду се истражују услови и разлози у којима и због којих долази до пролепсе и ефекти који се пролепсом у сложеној реченици постижу. Док услови потпадају под чисто синтаксички план анализе, разлози и ефекти подразумевају укључење синтаксосемантичког и синтаксостилистичког плана анализе.

⁵ Osim već navedenog, Zima bilježi (str. 259) i primjer: *Dok ne vidim tvoga brata glave* / *Đe se mrtva po avliji valja* (←— *dok ne vidim de/=gdje! se glava tvoga brata mrtva valja*).

⁶ Bratoljub Klaić, *Veliki rječnik stranih riječi, izraza i kratica*, Zora, Zagreb 1972, s. v. *prolepsa*.

⁷ Rikard Simeon, *Enciklopedijski rječnik lingvističkih naziva*, tom II, Matica hrvatska, Zagreb 1969, s. v. *prolepsa*.

⁸ A. Musić — N. Majnarić, *Gramatika grčkoga jezika*, Školska knjiga, Zagreb 1961,⁹ str. 221.

⁹ Ирена Грицкат, *Студије из историје српскохрватског језика*, Народна библиотека СР Србије, Београд 1975, стр. 177.

¹⁰ Термине *основна* и *управна* реченица употребљавамо у овом раду као синонимне, и односе се на реченицу у којој је смјештен пролептички објект.

Анализи се, дакле, подвргавамо само модел $(Nn) + VF + Nac + v + (Nn) + VF^{11}$ супротстављајући га »исходишном« моделу $(Nn) + VF + v + (Nn) + VF$. Према томе, у моделу с пролептичним конституентом обавезно је заступљен бесприједлошки акузативни објекат као пролептички конституент и обавезно елидиран субјекат зависне реченице јер је он антиципиран у објекту управне реченице; а у моделу без пролепсе (»исходишном« моделу) обавезно је изостављен акузативни објекат управне реченице који се препознају у граматичком субјекту зависне реченице, који као и субјекат основне реченице може бити или експлициран (ако је обиљежен именицом) или садржан, одн. изостављен (ако је у питању изражавање субјекта личним замјеницама). У реализацији наведеног модела с пролептичким конституентом, дакле при његовом превођењу у исказ, јасно се уочава лексичка одн. лексичко-семантичка условљеност реализације појединих конституената. То се најприје односи на тип глаголске лексеме која заузима позицију примарног или секундарног предиката основне реченице. Позицију тог предиката одн. субпредиката може заузимати семантички строго одређен (ограничен) круг глаголских лексема. То су глаголи који подпадају под ширу групу глагола »пасивне перцепције«, међу којима се издвајају двије подгрупе: прву чине опсерваторни глаголи (нпр. видјети, гледати, чути, слушати и сл.), који су бројнији од глагола који припадају другој подгрупи коју чине неколико глагола стања, и то психофизиолошког (осјећати, ђуђети) и менталног (знати). Уз све те глаголе позицију субјекта (експлицираног, садржаног или изостављеног) управне реченице заузимају именице или именичке замјенице којима се означава живо биће, најчешће човјек,¹² а значење тог субјекта по правилу је значење »доживљача«

¹¹ Символи значе: Nn — именица или замјеница у номинативу у функцији субјекта, VF — предикат, Nac — именица или замјеница у акузативу у функцији пролептичког објекта, (Nn) — у загради значи да субјекат не мора бити експлициран, него да може бити и елидиран уколико се подразумева у личном глаголском облику у предикату (нпр. читам = ја читам, чита = он/она/оно чита), v — везник којим се уводи зависна реченица.

¹² Пошто се неки од глагола могу јавити с морфемом *се* у предикату, тад је субјекат уопштено лични, али и тада морфема *се* подразумева као »доживљача« лице. С оваквим глаголом у предикату модел реченице је нешто измијењен: акузативни бесприједлошки објекат из активне реченице у овој добија номинативну форму постајући формалним субјектом, па пролептички објекат (сада у номинативној форми условљеној формом глагола у предикату основне реченице) не мијења форму ни при трансформацији пролептичке у непролептичку реченицу (нпр. Види се ПТИЦА како/гдје/да лети → види се како/гдје/да птица лети; Чује се птица како/гдје/да пјева → чује се како/гдје/да птица пјева итд.). С обзиром да се мали број од наведених глагола може јавити с морфемом *се*, а и с обзиром на то да је реченица с анонимним уопштеноличним субјектом синонимна реченица с пролептичким објектом у акузативу, у тексту нећемо наводити примјере с пролептичким објектом уз глаголе који уз себе имају морфем *се*.

(значење датива у Филморовој класификацији дубинских падежа). Лице у субјекту, наиме, не улаже волњу активност нити циљно усмјерава своје дјеловање да би реализовало садржај обиљежена глаголом у предикату, него тај садржај доживљава.¹³

Уз такве глаголе позицију објекта као пролептичког конституента могу, зависно од типа глагола, заузимати или само конкретне именице, или и конкретне и апстрактне именице, с тим да увијек умјесто именице ту позицију може заузимати именичка замјеница; али нема случајева да уз неки глагол може доћи само објекат изражен апстрактном именицом. Зависна реченица долази увијек иза пролептичког елемента (најчешће је и у контактном положају с њим), по правилу иза управне реченице, а у ријетким случајевима заједно с пролептичким конституентом може бити у антепозицији. Зависна реченица уводи се везницима *како*, *гдје* и *да* (нпр. Видим ГА *да/гдје/како* сједи)¹⁴ или замјеницом *какав* (нпр. Знам МАЈКУ *каква* је) Уз сваки од глагола зависна реченица не може се увести свим наведеним везницима. Док највећи број глагола омогућава увођење зависне реченице везницима *да*, *како* и *гдје*, увођење зависне реченице с односном замјеницом *какав* (на основу наших и у литератури забиљежених примјера)¹⁵ омогућава једино глагол *знати* у предикату основне реченице уз који долази пролептички објекат.

Ријетко у писаном језику (вјероватно много чешће у говорном) зависна реченица може бити јукстапонирана управној с пролептичким објектом, као нпр.: У мноштву овом видим ЧЕЉАД НАШУ /Ø/ Наслонили се на перваз па ћуте (Шантић, 169).

Антиципација субјекта зависне у објекту управне реченице у српскохрватском језику најчешћа је уз глаголе *перцепције чулом*

¹³ Up. запажање М. Ridanovića: »Kad nešto *vidite*, vama se to *prosto* 'desi', vi to 'viđenje' *doživite* bez svoje volje i napora. Da je 'viđenje' 'doživljaj' a ne voljna aktivnost, potvrđuje apsurdnost ovakvog jednog dijaloga: *Pa šta si onda uradila? — Onda sam ga vidjela s drugom*«. (M. Ridanović, *Jezik i njegova struktura*, Svjetlost, Sarajevo 1985, str. 256.)

¹⁴ При навођењу примјера у раду ће се поједини конституенти истичати на следећи начин: (суб)предикат — спационирано, пролептички објекат — великим словима, везник зависне реченице — курсивом.

¹⁵ Највећи број примјера ексерпциран је из следећих дјела: Александар Вучо, *Распуст*, Нолит, Београд 1977 (у тексту: А. Вучо); Родољуб Чолаковић, *Кућа оплакана*, НИШРО »Ослобођење«, Сарајево 1980. (у тексту: Р. Чолаковић); Алекса Шантић, *Песме*, Матица српска, Нови Сад 1984. (у тексту: А. Шантић). Осим тога у тексту су навођени и неки од примјера које је забиљежио П. А. Дмитријев у раду *Придаточные предложения с двусторонними синтаксическими связями*, Лужнословенски филолог XXIX/1—2, Београд 1972, стр. 243—274 (у тексту: Дмитријев, уз навођење имена аутора од кога је примјер забиљежен). Још су прегледани: *Речник српскохрватског књижевног језика* I—IV, Матица српска 1967—1976, *Речник српскохрватског књижевног и народног језика* I—XII, САНУ, Институт за српскохрватски језик, Београд 1959—1984; и Васа Павковић, *Речник поезије Милана Ракића*, Матица српска, Нови Сад 1984.

вида у предикату или субпредикату¹⁶ управне реченице, и то: видјети, угледати, посматрати, спазити, опазити, запазити и уочити. Уз све те глаголе пролептички објекат је именица која означава реалан предмет или биће¹⁷ (уколико је то апстрактна именица, она такво значење добија у контексту) или замјеница која »упућује« на њих. Зависна реченица може бити уведена и везником *да*, и везником *гдје*, и везником *како* (најчешће је, као и уз све остале глаголе, с везником *како*).

...и сва тројица су видели МАЈКЕ *како* се пењу до логора (А. Вучо, 241); Досад су ИХ гледали *како* се врте у кругу, *како* »рмбају« у радионици, али нису с њима никад људски разговарали (Р. Чолаковић, 194); Посматрао сам ГА *како* стишће зубе и савлађује се, док је стражар »купао« наочиглед три стотине робијаша (Р. Чолаковић, 73); Многи стражар једва чека прилику да опазе РОБИЈАША *како* у пролазу добацује неком ријеч или шапће оном пред собом (Р. Чолаковић, 74); Јер сад, ено, виде СВЕ КОЊИКЕ СМЈЕЈЕ / *Гдје*, машући капом, улазе у село (А. Шантић, 59); И све ТЕ гледам, кроз сузу што лије, / *Гдје* береш слатке распукле гранате (А. Шантић, 101); ...упитао ме је колико сам пута видио Г-ЋИЦУ ХАРИШАМ *да* једе и пије (Дикенс, Велика очекивања, 242); Видећ и ГОСТА *да* полази, дјед снизи глас (Дмитријев 260: Б. Ђопић, Крава с дрвеном ногом) итд.

Другу, по бројности мању али такође фреквентну групу глагола уз које долази објекат у функцији антиципираног субјекта зависне реченице чији везници могу бити *гдје*, *како* или *да*, представљају глаголи перцепције чулом слуха: чути и слушати. Уз те глаголе пролептички објект изражен је или апстрактном именицом, ако је у објекту обиљежен тип »звука«, или конкретном именицом, ако објекат обиљежава биће или предмет као »извориште звука«¹⁸ при чему се тип »звука« који се приписује антиципираном субјекту као »извору« обиљежава зависном реченицом, најчешће у предикату. Позицију пролептичког објекта одн. антиципираног субјекта такође може попуњавати и замјеница.

Послије сам чуо ЈЕДНОГ ЦИГАНИНА *како* сасвим озбиљно прича: ја сам за вријеме штрајка био стално на телефону (Р. Чолаковић, 188); Морао ГА је чути *како* долази (А. Вучо, 158); И слушао сам ГА *како* ту пјесму препричава другим

¹⁶ Термин *субпредикат* узима се за неморфологизирану форму предиката, тј. за употребу једног од наведених глагола у форми глаголског прилога садашњег или прошлог, који се с обзиром на отварање мјеста објекту и зависној реченици понашају исто као илични облици глагола.

¹⁷ Уп.: Даринка Гортан-Премк, *Аккузативне синтагме без предлога у српскохрватском језику*, Београд 1971, стр. 90.

¹⁸ Уп.: Д. Гортан-Премк, *нав. дјело*, стр. 90.

осуђеницима (Чолаковић, 62); Али слушајући ИХ пре неке вечери у летњиковцу како ржу од среће... загледао се у одређену улицу (А. Вучо, 215); Крстећи се /слаби песници/ чују ТВОЈУ ПЕСМУ ПЛАХУ /Где грми крај њине сликоване прозе (М. Ракић, Песме)¹⁹; А филистри би дигли главе испод поплауна, па у полусну слушали ТУТАЊ хитаца, *гдје* негдје далеко вани одјекује (Дмитријев 246: М. Крлежа, Хрватски бог Марс); И сад ће поп Вујица, кад чује зими КАКВУ ЈЕЈИНУ да буче уздахнути (Дмитријев 249: М. Глишић, Приповетке); Она слуша ВИЛЕ да певају (Ирена Грицкат)²⁰ итд.

Зависно од типа пролептичког објекта, глаголи *осјећати* и *ћутјети* могу имати различито значење. Ако је у објекту именован неки »вањски« предмет или појам који долази у дотицај с лицем означеним у субјекту управне реченице, онда ти глаголи представљају *глаголе перцепције чулом додира*. Нпр.:

Осјећам МРАВЕ како/*гдје/да* ми гамижу по тијелу;
Осјећа МОКРУ КОШУЉУ како му се лијепа за тијело (Разг.); Осјећала је ТЕ ПОГЛЕДЕ како се завлаче свуда дрско по њој (Антоније Исаковић, Велика деца, Просвета, Београд 1982, стр. 167) итд.

Уколико је пак у објекту именован неки »унутрашњи« (иманентни) дио или стање лица обиљеженог у субјекту, онда су то глаголи (*психолошко*)физиолошког стања са значењем »преживљавати стање, осећање казано појмом с именом у објекту«, ²¹ одн. стање везано за објекат а казано зависном реченицом. На примјер:

Осјећам СРЦЕ како све јаче куца; Осјећам БОЛ како/*гдје/да* ми тијело разара; Осјећао је ТУГУ како/*гдје/да* му се на срце свила /Разг./; И у мојој крви /ОВАЈ ГРДНИ ПОВОР ја ћу тим *гдје* врви, /И од мога жића све остаје мање (А. Шантић, 20).

Сложена реченица с пролептичким објектом у функцији антиципираног субјекта зависне реченице и глаголом *знати* у предикату основне реченице издваја се између свих реченица овога типа не само по томе што је ово једини глагол менталног стања који се употребљава у овим реченицама него прије свега по томе што једино уза њ може бити употријебљена зависна реченица с односном замјеницом *какав*.

Зна он ТЕ ЉУДЕ какви су, и сад му је неодољиво смијешно како се само држе (Р. Чолаковић, 147); Знам ЗЕМЉУ каква је (Р. Симеон)²²; И да нико не зна ТВОЈЕ МЕСТО *гдје* је (А. Шантић, 114).

¹⁹ Примјер узет из В. Павковић, *нав. djelo*, с. в. *где*.

²⁰ Примјер преузет од И. Грицкат, *нав. djelo*, стр. 177.

²¹ Д. Гортан-Премж, *нав. djelo*, стр. 91.

²² Primjer navodi R. Simeon, *нав. djelo*, s. v. *prolepsa*.

Досад је било говора само о конституентима који припадају структури основне реченице: типу њеног субјекта и предиката и пролептичког објекта који има двоструку улогу — објекта основне и субјекта зависне реченице. Нисмо се, међутим, дотицали функционално-семантичке вриједности зависне реченице, осим што смо навели њене везнике. Рекли смо да су у свим случајевима, осим уз глагол *знати*, везници зависне реченице у оваквој сложеној *како*, *гдје* или *да*. У сербокroatистичкој литератури још увијек није на јединствен начин ријешен статус оваквих зависних реченица.

Маретић је, нпр., сматрао да се у оваквим зависним реченицама (наводећи примјере за реченице с везницима *да* и *гдје*) везници *да* и *гдје* употребљавају намјесто релативне замјенице *који*, на основу чега би се могло закључити да их он сматра атрибутским реченицама. Да ове реченице нису праве атрибутске, тј. да нису потпуни еквиваленти реченицама које се уводе с *који*,²³ види се и по томе што се оне заједно с именичком одн. замјеничком лексемом не могу употријебити инверзивно уз неки други тип глаголске лексеме у предикату основне реченице, нити је пак могућа употреба неког другог облика (осим акузативног) из парадигме именичке или замјеничке лексеме, — што је све својствено реченицама које се уводе релативном замјеницом.²⁴ Стевановић у универзитетској синтакси наводи и примјере сложених реченица с пролептичким објектом (мада о пролепси не говори) и у оквиру изричних и у оквиру атрибутских реченица,²⁵ констатујући за оне зависне реченице које се уводе везницима *како* и *гдје* уз објекат што долази уз неки изрични глагол да имају функцију атрибута и да се уводе везницима *гдје* и *како* а не замјеницом *који* зато што увијек поред атрибутског имају и мјесно (оне с *гдје*), одн. начинско значење (оне с везником *како*). Из тога би се могло закључити да су овакве зависне реченице, по Стевановићу, примарно атрибутске с нијансама других значења (мјесног или начинског) које доноси сам тип везника.

У Речнику САНУ примјери зависних реченица које смо пронашли уз пролептички објекат (пронађени су само примјери ових реченица с везником *како*),²⁶ као и код В. Павковића²⁷ (гдје је пронађен само један, већ наведени, примјер зависне реченице овог ти-

²³ V.: Tomo Maretić, *Gramatika i stilistika hrvatskoga ili srpskoga književnog jezika*, Zagreb 1899, str. 469—470.

²⁴ Уп. неграматичност примјера типа *Човјеку како/да трчи према ријеци пришао сам*; *Човјека како/гдје/да сједи питао сам за пут према ријеци*, — и њихову граматичност кад се везници *како*, *гдје* или *да* замијене релативном замјеницом *који*.

²⁵ В.: Михаило Стевановић, *Савремени српскохрватски језик (граматички системи и књижевноејезичка норма) II Синтакса*, Научна књига Београд 1974,² стр. 827, 830 и 865, 866.

²⁶ В.: Речник САНУ под одредницом *како* 8. а.

²⁷ В.: В. Павковић, нав. дјело, с. в. где.

па, и то свезником *где*) — сврстани су у групу исказно-начинских реченица.

Ако би се функционално-семантичка вриједност ових зависних реченица одређивала на основу тога да ли је за њихово увођење нужније присуство типа глагола у предикату или именице (одн. замјенице) у објекту основне реченице, оваква зависна реченица прије би (чак и обавезно) потпадала под објекатске јер се у основној реченици у предикату мора експлицирати глагол перцепције, док објекат и не мора бити експлициран да би се увела зависна реченица, нпр.: Видио сам тог човјека да иде / Видио сам да тај човјек иде, али не: Тог човјека да иде познавао сам одраније. По томе би се могло закључити да зависне реченице овог типа потпадају под објекатске, с тим да могу, овисно од везника или неког унутарречничног елемента, имати и нијансе других значења. Из тога би онда слиједио закључак да су зависне реченице уз основну с пролептичким објектом потпуно еквивалентне оним уз основну без објекта (дакле: Видим човјека *да иде* = Видим *да човјек иде*), као што је то сматрао А. Белић наводећи један сродан примјер.²⁸

Из наведеног се види да је улога типа глагола у предикату (или субпредикату) за увођење овакве зависне реченице битнија од присуства пролептичког објекта у основној реченици, али ипак те зависне реченице нису потпуно функционално-семантички еквивалентне оним без објекта у основној реченици, како је то у анализи типа зависних реченица уз основне које имају у предикату глагол наведеног или сродног типа уз који долази објекат (чија улога и не мора бити антиципаторска) у најбољем раду (ваљда и једином посвећеном само тим реченицама) о зависним реченицама овога типа у српскохрватском језику показао П. А. Дмитријев.²⁹ Присуство пролептичког објекта у структури основне реченице унеколико мијења функционално-семантичку вриједност зависне реченице. Уз управну реченицу без пролептичког објекта у њеној структури зависна реченица има само објекатску функцију (она је еквивалент ближем објекту просте реченице), а уз управну реченицу с пролептичким објектом зависна реченица осим што је упућена на глагол у предикату па је објекатска, она је упућена и на именицу или замјеницу у пролептичком об-

²⁸ »У реченици: *Види где тичица маше крилима* можемо мало измењити односе и рећи: *види тичицу где маше крилима* или *види да тичица маше крилима* итд. и тада неће значити да *где* замењује *да* или *која*, него да има неколико начина исказивања истог синтаксичког значења«. — А. Белић, *Историја српскохрватског језика, књ. II св. 1: Речи са деklinацијом*, Научна књига, Београд 1972,⁵ стр. 139.

²⁹ П. А. Дмитријев, *нав. дјело*. Дмитров се у том раду бави синтаксичко-семантичким статусом зависних реченица овога типа, с тим да не поклања пажњу томе да ли је уз глагол основне реченице употребљен пролептички или »обавезни« објекат. Тако се Дмитријевов рад само дјеломично дотиче проблема који ми овдје обрађујемо: и то је дотицање у дјелу који се односи на функционално-семантички статус зависних реченица у сложеним овога типа.

јекту па је атрибуиска. Дакле, она је изрично-адјективна реченица.³⁰ Њој сад еквивалент у структури просте реченице не може бити објекат јер је он синтаксички једносмјеран, док је оваква зависна реченица синтаксички двосмјерна. Улога те реченице слична је улози тзв. предикативног атрибута у структури просте реченице,³¹ па је она чак еквивалентна оном предикативном атрибуту који је синтаксички усмјерен према објекту и предикату. Тако се у примјеру

Гледам те *тужну, свечану и белу* (М. Ракић, Песме)

придикативни атрибути могу супституисати изрично-адјективном реченицом као потпуним синонимом јер се и она везује и за предикат и за објекат:

Гледам ТЕ како си *тужна, свечана и бела*.

Такву могућност алтернативне употребе предикативног атрибута и изрично-адјективне реченице као синонимних синтаксичких средстава постоји само кад је у именском предикату изрично-адјективне реченице, заправо у њеном лексичком језгру, употребијелен придјев. У случајевима кад је у тој реченици предикат глаголског типа у савременом језику нема могућности њене замјене еквивалентним конституентом просте реченице. У прошлости је такву улогу обављао партицип презента (што није била само старосрпскохрватска него и општесловенска па чак и општеиндоевропска црта),³² нпр.: зачу стару мајку *кукајућу*.³³ У савременом српскохрватском језику такву улогу не може добити партицип презента, али се зато у пјесничком језику сретне покоји примјер, истина веома стилоген, у којем се инфинитив јавља еквивалентном овог типа зависне реченице, као нпр.:

Још никада не чух срца луђе *куцати* (А. Г. Матощ, Јесенска идила).³⁴

Тако изрично-адјективна реченица с глаголским предикатом остаје једина могућност за обиљежавање двоструке синтак-

³⁰ Уп.: П. А. Дмитријев, *нав. djelo*, стр. 267.

³¹ Уп. закључак Z. Derossi pri analizi jednog ovakvog primjera s veznikom *gdje* u radu: *Odnos atributnih rečenica i imenice u glavnoj rečenici*. Jezik XIV/1, Zagreb 1966. str. 14. V.: i P. A. Dmitrijev, *нав. djelo*, стр. 267 i 272.

³² В.: П. А. Дмитријев, *нав. djelo*, стр. 260—262, иди се наводе и мишљења разних аутора о развоју ових конструкција. О развоју конструкција акузатив+партицип презента и акузатив+инфинитив и њиховој замјени у савременом српскохрватском језику опширно говори. И. Грицкат, *нав. djelo*, стр. 175—186. В. такође примјере ових конструкција у старославенском језику и њихову анализу код: Г. А. Харбугаев, *Старославянский язык*, Просвещение, Москва 1974. стр. 412; и Т. А. Иванова, *Старославянский язык*, Висшая школа, Москва 1977. стр. 162.

³³ Примјер преузет од И. Грицкат, *нав. djelo*, стр. 176. В. и примјере који наводи П. А. Дмитријев, *нав. djelo*, стр. 262.

³⁴ Примјер преузет из књиге Krunoslava Pranjića *Jezik i književno djelo. Ogleđi za lingvostilističku analizu književnih tekstova*, Školska knjiga Zagreb 1968. str. 162. Прањић даје суптилну анализу стилистичке вриједности наведене инфинитивне у односу на еквивалентну реченичну конструкцију. У примјеру је, иначе, мјесто акузативног употребијелен синониман словенски генитив објекта.

сичке зависности, за разлику од оне с именским предикатом (с придјевом као лексичким језгром) којој је еквивалентан предикативни атрибут. Предикативни атрибут и изрично-адјективна реченица с глаголским предикатом тако могу доћи у координативном низу (као стилски много ефектније рјешење од низа двију истородних синтаксичких јединица: двију реченица, једне с именским друге с глаголским предикатом), као нпр.: Видио сам је, *крваву, скоро онесвешћену*, са срчком у коси и по лицу, *како се, кроз разбијено стакло, опија коњицом* (А. Вучо, 97/8).

Изрично-адјективне реченице уз основну с пролептичким објектом, рекли смо већ, у савременом језику уводе се везницима *како*, *гдје* и *да*, и само околиционално односном замјеницом *какав*. У вези са значењем изрично-адјективне реченице коју уводе, може се рећи, мада су везници *како* *гдје* и *да* међусобно замјењиви, да ипак избор једног од везника није произвољан, него да је условљен циљем која се семантичка нијанса којом је обиљежен поједини везник жели потцртати у изрично-адјективној реченици. Тако везник *гдје* по правилу долази у зависним реченицама чији се садржај приписује појму именованом у објекту управне реченице као стање које представља »призор« (ситуацију или околност) у који је лоциран. При употреби везника *гдје* управо је, чини ми се, нагласак на локацији (макар апстрактној) у стање или околност обиљеване садржајем зависне реченице (који се показује као »призор« за лице у субјекту основне реченице) онога што је именовано у објекту основне реченице (нпр. реченици Видим га *гдје ради најближи би еквивалент* био Видим га *у раду / радној ситуацији*). При употреби везника *како* акценат се ставља на квалитет или промјену квалитета радње или стања обиљеваних зависном реченицом (тако би реченица Видим га *како ради* заправо значила Видим га *у/при таквом начину рада*). Дакле, у зависној реченици уведеној везником *како* увијек (мада не увијек и експлицитно) уз локализацију онога што је именовано у пролептичком објекту у акцију или стање као својеврсну ситуацију присутан је и облик реализације те акције (одн. стања), другачије речено присутна је и нијанса начинског значења.³⁵ Тако је репартиција везника *гдје* и *како* у исказно-адјективним реченицама условљена тиме да ли се жели нагласити само (апстрактна) локација у околност или се још уз локализацију акценат ставља и на облик реализације акције или стања. Зато мислимо да исказно-адјективне реченице с везницима *гдје* и *како* увијек (а не само онда кад то условљава присуство мјесне или начинске одредбе

³⁵ »Наčin се може најкраће дефинисати као локализација акције у извесном облику њене реализације који је одређен неком карактеристичном особinom која је издваја као најrelevantнију у датом тренутку« — P. Piper, *Zamjenički prilozi (gramatički status i semantički tipovi)*, Novi Sad 1983, str. 100.

у основној или зависној реченици, како наводи Дмитријев)³⁶ имају и нијансу мјесног (*гдје*) или начинског (*како*) значења³⁷ (али не онаквог како то наводи Стевановић,³⁸ дакле не: Видим га *гдје* ради = Видим га *на мјесту* гдје ради, него: Видим га *у раду*).

С обзиром на додатну семантичку нијансу коју би »придонио« зависној реченици, везник *да* је необиљежен. Реченицом уведеном овим везником само се именује, »идентификује« околност или ситуација у коју је смјештено оно што је именовано у пролептичком објекту. Стога би се очекивало да везник *да* као необиљежен буде најфреквентнији, а управо је обрнуто. И то зато што свака акција мора бити локализована, па предност над *да* добија везник *гдје*, а пошто та акција мора бити извођена у одређеном облику, као семантички сложенији превласт добија везник *како* не само над *да* него и над везником *гдје* јер облик реализације акције имплицира или пресупонра њену лоцираност, али не и обратно. Управо тиме може се објаснити најчешћа употреба везника *како* у исказно-адјективним реченицама.

И мјесто пролептичког конституента у структури основне и цијеле сложене реченице заслужује да се о њему нешто више каже, тим прије што сматрамо да су с њим везани разлози за употребу овог типа пролепсе. Видјели смо да и зашто на функционално-семантичком плану реченице с пролептичким објектом и без њега нису потпуни еквиваленти. Зато се пребацивање субјекта зависне у објекат управне реченице може тумачити настојањем да се зависном реченицом умјесто само изричног изрази сложеније изрично-адјективно значење. Осим тога у стилистичкој анализи, узмемо ли за примјер најфреквентније сложене реченице овога типа с глаголом »видне« перцепције у предикату основне реченице, види се да лице именовано у субјекту основне реченице садржај зависне реченице у сложеној без пролепсе »доживљава« као цјелину (ситуацију, приказ) у којој су сви елементи подједнако важни, ни један се посебно не издваја, не апострофира, — нпр.: Видјели су како *четници* *ложе ватру на телима њихових другова* (А. Вучо, 316). У сложеној реченици с пролепсом, међутим, субјекат помјерен испред зависне реченице постаје апострофиран, њиме обиљежен појам издваја се из »призора« тако да сад у опсервацији сви елементи ситуације немају једнаку важност: субјекат пребачен у објекат основне реченице издвојен је као центар ситуације за који се остали елементи везују као нешто секундарнији у опсервацији. Уз то двострука улога пролептичког елемента — објекта основне и субјекта зависне реченице — сложену реченицу чини компактнијом цјелином: односи њених конституената сада су међусобно више условљени него код

³⁶ П. А. Дмитријев, *нав. дјело*, стр. 252—253.

³⁷ Једино уколико у поезији метрички разлози не одређују избор једног између наведених везника.

³⁸ М. Стевановић, *нав. дјело*, стр. 865.

реченице без пролептичког конституента. Зато пролепса као антиципација ни у сложеној реченици не мора бити везана само за антиципацију субјекта у објекту основне реченице, него се из стилских разлога као пролепса може појавити и неки други конституент зависне реченице који не мора мијењати своју форму (што је случај с антиципираним субјектом у објекту) »изласком« из оквира зависне реченице, нпр. субјекат у номинативу или нека адвербијална одредба у сљедећим примјерима:

У компликованом речнику његових мисли то је значило... да име и презиме сваког летећег дужника буде записано кредом на спољним зидовима касе, сваки златник да склизне у кесу од зелене чоје, *динари* да капљу до самих ивица у пет дрвених чанчића и *грошеви* да набијају до врхова двојне редове фишека од тврде мрке хартије (А. Вучо, 57); Ја чујем *далеко* како славуј плаче (А. Шантић, 10).

Осим тога у сложеним реченицама с пролептичким објектом писац умјесто координације истородних реченица (изричних или изрично-адјективних) може стилски маркирати такав низ на тај начин што ће у њ ставити изричну реченицу и пролептички објекат иза кога долази изрично-адјективна реченица, као нпр.: Кроз отворен прозор чуо сам *како дрхте ноћни инсекти и локомотиву* како испушта пару (А. Вучо, 137); Зар не чује нико: све јаче и јаче / *Крв наших отаца како љуто плаче / И како се тресу оне кости мртве?* (А. Шантић, 126) итд.

Најуобичајеније мјесто пролептичког објекта, уколико је он изражен именицом или неенклитичким (тзв. пуним) обликом замјенице, јесте између глагола у предикату (или субпредикату) основне реченице и везника зависне реченице, с тим да он по правилу стоји у контактном положају с везником изрично-адјективне реченице. Такво мјесто објекта осим што условљава рекција глагола у (суб)предикату још више условљава зависна реченица чије би дистанцирање од пролептичког објекта ослабило и онако нешто периферније постављено (у односу на изрично) њено адјективно значење. Ипак се и поред такве условљености код писаца сусрећу и примјери с антепозитивним положајем пролептичког објекта у односу на предикат основне реченице, чиме се објекат »удаљава« од везника зависне реченице, као нпр.:

И МЛАДОСТИ СВОЈЕ ОДБЕГНУЛО ЛЕТО / Ја видим где снова враћа ми се (А. Шантић, 59); По селу се поче причати како су НИЦУ видјели *гдје* метенише под оном крушком (Дмитријев 246: Б. Ђопић, Крава с дрвеном ногом); Ако МЕНЕ чује да попевам (Даничић, Србска синтакса, Београд 1858, стр. 396, нар. пјесма).

Разлози дистантности пролептичког објекта и везника стилистичке су природе. Тада једна присуством пролептичког објекта већ стилски маркирана реченица постаје још стилогенија пропозиционалним положајем објекта у односу на (суб)предикат управне реченице. Објекат у таквој позицији по правилу на себе преузима логички акценат. Максималан степен стилогености у овим реченицама постиже се употребом пролептичког објекта у иницијалној позицији сложене реченице кад он са изрично-адјективном реченицом (која тада обавезно долази иза такво употребљеног објекта) чини инверзивни блок у односу на предикат основне реченице, као што је то случај у следећем примјеру: И СРЦЕ ТОГ ЧОВЈЕКА како куца ч у о је негде далеко испод кратког зеленог капута, гуња и грубе сељачке кошуље (А. Вучо, 77).

Што се тиче енклитичких облика личних замјеница у позицији пролептичког објекта, за њих положај између предиката основне реченице и везника зависне не мора бити најпримарнијим нити најуобичајенијим јер је њихово мјесто у реду рјечици унутар реченице условљено »ритмо-мелодијским чиниоцима«. ³⁹ Уз то треба напоменути да се замјеница много чешће среће у позицији објекта основне него субјекта зависне реченице, што такође није случајно. Јер док је навођење замјеничког објекта уобичајено у савременом српскохрватском језику, дотле је изражавање субјекта зависне реченице замјеницом много рјеђе (нпр. уобичајеније је *Видим ГА да ради* него *Видим да ОН ради*). Наиме, уколико се субјекат зависне реченице обиљежи замјеницом, он на себе по правилу преузима логички акценат, готово да има емфатичку улогу. ⁴⁰ А анафорски елементи много рјеђе преузимају на себе логички акценат од именичких, тако да је сложена реченица с пролептичким објектом израженим енклитичким обликом замјенице у савременом језику уобичајенија од оне без пролептичког објекта али са експлицираним граматичким замјеничким субјектом зависне реченице.

*
**

Да сумирамо. Сложена реченица с објектом као пролептичким конституентом има неколико особености које јој обезбјеђују посебно мјесто у систему сложених реченица српскохрватског језика. Прво, то је тип глагола који долази у позицији (суб)предиката основне реченице. То су опсерваторни глаголи, којима се придружују још два глагола »стања«, један »менталног« (знати) а један, одн. два (психо)физиолошког (осјећати/ћутјети), уз које као (суб)предикате у основној реченици увијек долази субјекат са значењем »доживљача« (датива у Филморовој класификацији дубинских падежа). При-

³⁹ Josip Silić. *Od rečenice do teksta*, Liber, Zagreb 1984, str. 14.

⁴⁰ У смислу: Видим да ОН ради, а не ОНА.

падајући групи глагола који отварају мјесто објекатској реченици, ови се глаголи у систему »објекатских« глагола издвајају по томе што могу имати или двоврсну или једноврсну допуну: уз њих у функцији допуне може доћи и ближи објекат и објекатска реченица с тим да објекат увијек има функцију антиципираног субјекта зависне реченице, — или сама објекатска реченица у којој објекат из претходног типа постаје њеним граматичким субјектом. Сви остали транзитивни објекатски глаголи допуњавају се на један од два следећа начина: 1) или морају имати објекат у бесприједлошком акузативу и зависну реченицу (нпр. наћи, пронаћи, ухватити, уловити, затећи, сусрести и сл.), па су сложене реченице с њима као предикатом основне сродне оним с пролептичким објектом, али се од њих разликују по томе што у њима објекат основне реченице није пролептичан него обавезан (нпр. У соби затекоше *човјека* како скида са зида слику, али не и: У соби затекоше *како* човјек скида са зида слику); или 2) могу имати само објекат или само објекатску реченицу као допуну (дакле, истовремено навођење ближег објекта и објекатске реченице се искључује; ту нпр. спадају готово сви глаголи говорења: рећи, казати и сл.).

Ипак најважнија одлика ове сложене реченице јесте присуство бесприједлошког акузативног објекта као пролептичког елемента у структури основне реченице. Карактеристика тог конституента није толико у начину његова изражавања — јер се у њему зависно од типа глагола у предикату може именовати или само неки конкретни предмет, или и конкретни предмет и апстрактни појам, али ни уз један тип предиката не долази само апстрактни појам — него више по улози коју тај објекат има у структури цијеле сложене реченице. У њему је увијек антиципиран граматички субјекат зависне реченице, који је и његово »исходиште«. Објекат основне реченице пребачени је субјекат зависне реченице, и то из стилистичких разлога. Тим се пребацивањем постижу вишеструки ефекти: осим што се појму именованом у објекту при пролепси даје већи значај па сложена реченица постаје стилски маркирана у односу на непролептичну, пролептички објекат доприноси и већој компактности сложене реченице. Зависна реченица — која се у овакву сложену уводи везницима *како* (најчешће), *гдје* (рјеђе) и *да* (најрјеђе) и оказионално с замјеницом *какав* — сад није као она без пролептичког објекта упућена само на глагол у (суб)предикату него јој присуство пролептичког објекта омогућује двоструку синтаксичку зависност, тако да је она на функционално-семантичком плану изрично-адјективна уз пропратне нијансе начинског или мјесног значења кад је уведена везницима *како* и *гдје*. Уз то пролептички елемент својом је двоструком улогом — објекта основне и антиципације субјекта зависне реченице — условио много већу међузависност конституената сложене реченице. За разлику од осталих реченичних конституената што се из стилистичких разлога такође могу издвојити из зависне реченице као структуре у коју су примарно интагрисани, про-

лептички објекат мијења и синтаксичку функцију (од субјекта зависне постаје објекат основне реченице, антиципирајући сад функцију из које је прешао и не дозвољавајући да се она попуни било којим другим елементом) и морфолошку форму (из номинативне форме субјекта зависне реченице прелазећи у структуру основне овај конституент под утицајем рекције глагола добија форму бесприједлошког акузатива).⁴¹

Тако се сложена реченица с пролептичким објектом основне као антиципатором субјекта зависне реченице одликује и карактером глагола у (суб)предикату основне и функционално-семантичком вриједношћу зависне и стилистичком маркираношћу цијеле сложене реченице, што је све повезано са специфичним статусом објекта основне реченице у функцији пролептичког конституента. Овакве сложене реченице управо показују да су структурно-семантичке и стилистичке карактеристике сложене реченице испреплетене и да зависна реченица није лако сводљива на еквивалентност дијелу просте реченице, како је то при класификацији и анализи ових реченица уобичајено у нашим граматикама, и не само њима. Ваљда због тога граматике ове реченице и не биљеже или поједностављују њихове односе покушавајући им пронаћи еквивалент међу конституентима просте реченице, све према унапријед задатој схеми класификације.

THE COMPLEX SENTENCE WITH THE PROLEPTIC CONSTITUENT IN SERBO-CROAT

Summary

The central concern of this article is prolepsis within the complex sentence. The author offers the syntactic, semantic and stylistic analysis of this type of the complex sentence in which the direct object of the main clause anticipates the subject of the subordinate clause. (eg. Vidim PTICU da/gdje /kako leti — I can see the BIRD that/where/as it is flying: Vidim da/gdje/kako PTICA leti — I can see that/where/as the BIRD is flying. »I can see the BIRD which is flying«).

The author claims that the following peculiarities can be associated with this type of the complex sentence: 1. only the verbs of perception and some verbs of state can occur in the position of the predicate in the main clause, 2. the subject of the main clause is always »the experienter«, 3. the subordinate clause itself is a nominal-adjectival clause, 4. the whole sentence with the proleptic object in the main clause should be considered as syntactically and semantically marked compared with the unmarked sentence in which the subordinate clause contains the grammatical subject eg. Vidim da/gdje/kako PTICA leti.

⁴¹ Бесприједлошки акузатив је најчешћи, али као синониман уз одричан (суб)предикат може доћи словенски генитив. Уз поједине глаголе изван наведене групе то чак могу бити и приједлошко-палежне форме (што је ипак ретко), као нпр.: Михаљевић ми се често жалио НА РОБИ-ЈАШКУ ИНТЕЛИГЕНЦИЈУ како га исмијава (Р. Чолаковић, 170).